

Den sociale forsorg og reformationen i Danmark

Af Troels Dahlerup

Det er et almindeligt synspunkt i historiske fremstillinger, at reformationen ødelagde den katolske tids gode socialforsorg. Kronen beslaglagde jo kirkens midler. Men hvordan forholdt det sig egentlig med den sociale forsorg i middelalderen? Og blev den i virkeligheden ringere med reformationen? Professor, dr. theol. Troels Dahlerup har sin opfattelse af disse spørgsmål, en opfattelse, der peger frem mod en nyvurdering på området.

Traditionelt er dette et sørgeligt kapitel i Danmarkshistorien; thi alle ved jo, at Reformationen »lærte Menneskene i Danmark, at de skulde gifte sig og intet give til de fattige«. ¹ Og denne bitre Kierkegaard-bemærkning er i kun lidet varierende udformning blevet stående i de forskelligste fremstillinger, således også i den seneste, i Politikens Danmarkshistorie, hvor det hedder: »Ved at beslaglægge kirkens gods og lamme kirken selv som økonomisk faktor, slog statsmagten grunden bort under det positive arbejde, der gennem århundreder havde været blandt kirkens fornemste opgaver«. ²

Hvor forskelligartede fremstillingerne end kan være, er de gerne enige på dette ene punkt, og selv en af de bedste gymnasielærebøger kan ikke komme videre end et: »Det blev fremhævet, at den katolske kirkes arbejde for syge og fattige skulde fortsættes, men det blev ikke gennemført mange steder«. ³ Trods al kritik anerkendes dog her den gode vilje ligesom hos Arup, der under gennemgangen af kirkeordinansen fremhæver: »Her skal præsterne formane folket, at de nu skal give til de fattige, hvad de tilforn af en god, men dog vildfarende mening, plejede at give til messer, munke, for sjæle, for aflad, for pilgrimsfærd« osv.; men han fortsætter virkningsfuldt: »skulle hele reformationspostyret mod tiggeriet ende med, at man nu betalte i fattigkisten, hvad man før havde ydet fattigmunken? Det var dog for urimeligt –«. ⁴

Disse truismer, for ikke at sige dogmer, er vi alle opfødt med, og de bygger på noget, der er stærkere end alle – og på dette punkt endnu ganske manglende

1. Erik Arup: Danmarkshistorie II (Kbh. 1932) s. 515

2. Politikens Danmarks Historie VI, af Svend Cedergreen Bech (Kbh. 1963) s. 163.

3. P. Kierkegaard og K. Winding: Nordens Historie (2. udg. Kbh. 1946) s. 88.

4. Erik Arup op. cit. s. 517.

– forskningsresultater, nemlig på »den sunde fornuft«. Vi ved, at almisse og det dermed forbundne tiggeri spillede den største rolle i senmiddelalderen såvel i teori som i praksis, at Reformationen afskaffer de gode gerningers frelserrolle, samt at der efter 1536 dukker stedse flere vidnesbyrd op om et meget stort socialt problem, hvortil formentlig også kommer en vis indflydelse fra udlandets rigere kilder og litteratur.

Over for en sådan enstemmighed er der normalt ikke andet at gøre end at gå til kilderne; og da der hidtil – mærkeligt nok – ikke er nogen, der har vovet at gå i gang med dette store og centrale problemkompleks, må jeg i denne sammenhæng nøjes med kort at undersøge, hvorvidt denne alment accepterede opfattelse nu også virkelig passer med kilderne, samt hvorvidt en anden tolkning af disse rent foreløbigt ikke lige så vel lader sig forsvare.

Her må først og fremmest betones, at netop kildematerialet i høj grad skifter karakter på reformationstiden. Således er vi for middelalderens vedkommende (dvs. før 1513) praktisk talt henvist til at benytte diplomer og monumenter, dvs. stiftelsesbreve og testamenter m.m., hospitalsbygninger, spedalskhedsgrave osv., dvs. en række konkrete vidnesbyrd om en middelalderlig interesse for sociale problemer, mens vi for tiden efter 1536 fortrinsvis betjener os af administrationsakter, der især indeholder klager og evt. udkast til – ofte ikke gennemførte – reformer, dvs. at man alt for ofte sammenholder to principielt usammenlignelige kildegrupper. Det er hertil værd at erindre, at da Arup i sit tværsnit af forholdene omkring 1400 ønskede at »indføje en stor skildring af kirkens sociale og åndelige arbejde i 14. årh. som en modvægt mod dens rent økonomiske og magtbestemte kirkepolitik«, måtte han resigneret konkludere: »Men en sådan skildring er det desværre umuligt at give, fordi kilderne aldeles tier derom. Vi er aldeles uvidende – Der er her et fuldstændigt tomrum i overleveringen. Det kan kun udfyldes ved vor villighed til at tro, at kirken, hvor verdsliggjort den end var blevet, dog ikke havde ladet dette arbejde slippe sig af hænde –⁵, en benefit of the doubt for senmiddelalderen, som han øjensynlig ikke er villig til at medgive reformationstiden.

Jeg skal i nærværende forbindelse forsøge at belyse de hertil hørende problemer i specielt to sammenhænge, foruden de sociale institutioner især selve tiggeriet, dvs. det almissebegreb, der ifølge førnævnte Arupcitat skulle have fået sit grundskud ved reformationen. Det turde dog næppe kræve egentlig debat; thi når dansk fattigforsorg helt frem til 1803 var baseret på almisse, når skolebørn indtil loven af 1739 overlodes til almindelig godgørelse; når vi dertil betænker, at almuens urgamle »forsikringsform« bestod i, at den skadelidte samlede ind inden for sit eget kollektiv osv. osv., er det faktisk meget van-

5. *ibid.* s. 131.

skeligt at forestille sig, at Reformationen i praksis skulle have gjort noget større afbræk i tiggeriet. Og det kræver da heller ikke egentlige undersøgelser blot at fastslå, at hverken reformatorerne eller tidens lovgivende myndigheder havde tænkt sig andet end en *reform* af indsamlingsvæsenet⁶, vel ikke mindst fordi man simpelthen ikke magtede totalt at lave om på systemet.

Det er da også meget nemt at konstatere, at den vigtigste ændring i indstillingen til almisse ligger på det teoretiske – om man vil, ideologiske – plan, nemlig i begrundelsen for almissetystemet, som jo efter middelalderlig tankegang først og fremmest var til fordel for *giverens* sjæl, dels som konvertering af kirkestraffe, dels og vist især som en forkortelse af opholdet i skærsilden. Da således Fåborg by 1477 ønskede at støtte oprettelsen af et Helligåndskloster, dvs. en hospitalsorganisation, måtte dette – uanset hvad den reelle begrundelse kan have været – komme til udtryk i en klage over, at man havde langt til aflad⁷, dvs. at det officielle motiv ganske overså støtten til fattige og syge i denne verden ved at lægge hele vægten på godtfolks sjæle i det hinsides.

Men idet dette middelalderlige afladssystem er baseret på, at ydelsen primært skal komme giveren til gode, måtte formålets art (og modtagerens eventuelle trang og værdighed) følgelig komme i anden række, om ikke rent ud være sagen uvedkommende. Og ser vi, hvad der i middelalderen samledes ind til, opnår vi hurtigt et væsentligt korrektiv til den traditionelle opfattelse af fromme kristne, der gavmildt underholder talløse fattige. Vel udviser vort førreformatoriske kildemateriale et enormt tiggeri; men de fattige i egentligste forstand er her udsat for en mildest talt overmægtig konkurrence.

Ikke blot landstrygere, professionelle pilgrimme⁸, husarme, krøblinge, skolepeblinge⁹ med flere bejlede til publikums gunst, men også brandlidte borgere og skibbrudne redere samtidig med, at de kirkelige institutioner satte hele deres propagandaapparat i gang. At helligåndshuse og St. Jørgensgårde udsendte deres bedere, var vel kun til fordel for syge og fattige; men hvad med de egentlige tiggerbrødre, der hovedsagelig samlede ind til sig selv og deres kloster? Til

6. Jfr. således recessen af 1537 § 16, og atter 1558 § 62 (Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV s. 181 og 281) samt det ovenfor cit. stk. af Kirkeordinansen af 1539 (H. F. Rørdam: Danske Kirkelove I s. 113). Jfr. også den nyeste behandling af spørgsmålet, Lars N. Henningsen: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841 (Åbenrå 1978).

Om almisse i middelalderen se Kulturhist. Leksikon III sp. 583ff., *Eleemosyne*.

7. Engelstoft: Aktstykker – til Oplysning om Danmarks indre Forhold i ældre Tid I s. 132f., hvor staden meddeler visse privilegier mht. kommunale ydelser »fordi at nærmere er på tre eller fire mile der nær intet kloster eller aflad, som vi kunne nyde daglig til vor sjæls salighed« (jfr. tekstrettelserne i Repertorium 2. rk. II 4095).

8. Jfr. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 4 I s. 211.

9. Jfr. Christiørn II's Lov for Landet § 125 (jfr. Købstadsloven § 56), der direkte henviser til den specielle Skolelov (Danske Mag. 1. rk. VI s. 364f.).

kirkebyggeri, det være sig udvidelser, udsmykning, nødvendige reparationer¹⁰ osv. mødte tryglere op med biskoppelige, om ikke ligefrem pavelige afladsbreve, og disse var igen udsat for alvorlig konkurrence, idet pavelige agenter direkte solgte korstogsaflad, hvis man da ikke foretrak at handle med kongen af Cyperns lokale agentur¹¹; og her var der tilmed tale om en indsamlingsform, hvor omkostningerne var enorme (således agentprovision, kongelig majestæts andel osv.); men der er vist især grund til at betone, at det betegnende nok var de mest konkurrencedygtige foretagender, dvs. dem med det største afladstilbud, der havde mindst med sociale formål at gøre.

I mangt og meget kan hele dette indsamlingsvæsen naturligvis minde om vor egen tids¹², hvor det måske ofte mere er præmiernes størrelse end formålet, der betinger succes, og følgelig må vi være yderst forsigtige med før reformationen uden videre at identificere almissevæsen med socialforsorg. For blot at tage et særpræget eksempel på en speciel middelalderlig indsamlingsform: allerede i Skånske lov (§225–226) møder vi en ejendommelig primitiv »forsikringsform«, idet en brandlidt bonde havde ret til inden for sit herred at indsamle brandstød efter nærmere angivne regler, et system, hvis landsomfattende karakter vi lærer at kende endnu i Frederik II's reces af 1587, en lov, der i øvrigt må betegnes som det klassiske forsøg på at holde det endnu 50 år efter reformationen florerende tiggeri inden for regulerede rammer; thi undtaget fra lovens strenge bestemmelser til begrænsning af det overhåndtagende tiggeri var udtrykkeligt godtfolk, der uforskyldt ramtes af pludseligt uheld, det være sig brand, kvægsyge, skibbrud eller sygdom, hvilke med behørig af deres jurisdiktion udstedt dokumentation uanset lovens skærpede regler vedrørende egentligt tiggeri fortsat havde ret til at indsamle bidrag, dvs. en art hjælp til selvhjælp, en erstatning for lidte tab, ikke egentlig støtte til håbløst forarmede.¹³

I løbet af middelalderen krydses dette system – kollektivets, det være sig landsbyens, gildets, stadens eller herredets moralske pligt til at yde sine uforskyldt skadelidte medlemmer oprejsning¹⁴ – med almissebegrebet, hvis grundtanke, de gode gerningers selvstændige værdi, som sagt gjorde ydelsen til det

10. Om de utallige afladsbreve til kirker se Repertoriets arkivfortegnelser, samt *Acta Pontificum Danica*, de enkelte binds registre.

11. Repertoriets 2. rk. I nr. 476 viser en Viborgpræst som agent for kongen af Cypern (jfr. *ibid.* nr. 395 og 479). Om pavelig aflad jfr. Lindbæk: *Pavernes Forhold til Danmark* f.eks. s. 64ff., s. 110ff. og s. 128ff.

12. Jfr. mærkesalg, Giro 413, Lykkelotto osv. osv.

13. Se herom i Troels Dahlerup: *Bidrag til tryglebrevsinstitutionens historie i 17. århundrede* (Bol og By IV, Tingbogsstudier; Kbh. 1963, s. 7–23).

14. Om overgangen fra gensidig hjælp inden for et kollektiv og til tidlig forsikring se J. O. Bro-Jørgensen: *Forsikringsvæsenets Historie i Danmark* (1935), især kap. I (s. 16–122).

primære, formålet til noget underordnet. Og således blandedes social forsorg (tiggeri i egentlig forstand som hjælp til fattige) og denne hjælp til selvhjælp (om ikke »forsikring«, så dog en kollektiv gensidighedsforpligtelse) sammen med en hvilken som helst form for indsamling til et eller andet veldædigt formål (korstog, kirkebyggeri m.m.), og netop gennem Christiern II's lovgivning – der på et reformkatolsk grundlag viser os et positivt, før-luthersk standpunkt – konstaterer vi, hvor langt man da var ude i uføret, idet loven bl.a. måtte forbyde, at drabsmænd på denne måde indsamlede til deres mandebod¹⁵, et problem der i øvrigt beskæftigede det sjællandske landemode endnu 1559.¹⁶

I øvrigt er det slet ikke ved reformationen, men netop i Christiern II's love, at de nye tanker om »trang og værdighed« først dukker op¹⁷, og heraf følger ligeledes som noget nyt, at øvrigheden skal føre kontrol med de fattige og tiggeriet, dvs. at nu begynder det verdslige samfund at blande sig i den sociale forsorg.¹⁸

Men først og fremmest er det en afgjort misforståelse, at reformatorernes kamp imod afladen og de gode gerningers frelserrolle automatisk skulle betyde, at selve indsamlingsvæsenet om ikke ligefrem bekæmpedes, så dog – som især Arup af »fornuftsgrunde« mente at måtte konstatere – indskrænkedes, idet som ovenantydnet systemet trivedes i bedste velgående, ja i en vis udstrækning må siges at eksistere den dag i dag. Den ideologiske begrundelse måtte selvfølgelig ændres; de omtalte tryglebreve (af »forsikringsmæssig« karakter) slår i 17. årh. stærkt på gengældelsesmotiv, i dag mig, i morgen dig, ikke sjældent med direkte henvisning til Matthæus 25, 31f. eller lignende nytolkninger.¹⁹

Efter den reformatoriske opfattelse bliver godgørelse således det afgørende, hvoraf følger afhængighed af *modtagerens* forhold. Næstekærlighed bliver simpelthen en befaling, et kategorisk imperativ, og selv om jævne mennesker utvivlsomt ofte har haft svært ved at skelne imellem de divergerende teologiske begrundelser²⁰, konstaterer vi, at selve systemet fortsætter i bedste

15. Lov for Landet § 113 (Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV s. 55f.), jfr. også den flg. § (114) om selvforskyldt ildsvåde (»forsikringssvig«).

16. Kirkehist. Saml. 2. rk. II s. 461.

17. Således i Lov for Landet § 112 (Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV s. 55), jfr. Købstadsloven § 88 og 83 (ibid. s. 117 og s. 115).

18. Selv om det er nærliggende her at forestille sig direkte indflydelse fra Luthers »An den christlichen Adel deutscher Nation« (stk. 21), er det højst sandsynligt senmiddelalderligt fællesgods. Beslægtede tanker findes således i »Reformatio Sigismundi«.

19. »Hvad I har gjort imod en af mine mindste Brødre, har I gjort imod mig«. Jfr. Kirkeordningen af 1539 (Rørdam: Danske Kirkelove I s. 104).

20. Først og fremmest må man holde sig den almenmenneskelige konservatisme for øje, jfr. citatet fra Peder Smed og Asser Bonde (Kirkehist. Saml. 1. rk. II s. 344): »Jeg gaff hannem oc baade flesk og griis, aldrig var ieg her paa viiss; som min nabo gaff, saa gaff ieg met, for det haffuer verit en gammel sed«.

velgående efter reformationen, alene med den – i det lange løb næppe helt uvæsentlige – forandring, at der nu skal lægges vægt på modtagerens trang og værdighed, hvilket igen kræver kontrol, dvs. at vi ved øvrighedens voksende indflydelse med tiden finder en stigende grad af »sekularisering« som følge af reformationen.

Som nævnt har man ofte henvist til de middelalderlige diplomer som dokumentation for datidens store »sociale interesse« uden at tænke på, at grunden til, at denne kildegruppe benyttes så forholdsvis beskedent efter 1536, simpelt hen er, at brevstoffet vokser i den grad, at det ikke længere kan publiceres i sin helhed. Men netop med hensyn til »stiftelser« er vi så heldige at have en specialudgave²¹, der (uden naturligvis at tillade en statistisk bearbejdelse) dog klart viser, at gavmildheden i form af det være sig legater til fattige i almindelighed, til skolediscipler, oprettelse eller udvidelse af hospitaler m.fl. stiftelser, eller sjæleboder til husarme o.m.a., bestemt ikke kan siges at tage af efter reformationen. Nok bør man naturligvis erindre, at kildematerialet generelt set vokser, des længere vi kommer ned i tiden. På den anden side turde det være værd at bemærke, at man tænkeligt finder en positiv følge af reformationens teologiske principper, idet de fattige nu undgår en tidligere sikkert ofte overmægtig konkurrence fra messestiftelser, klosterbyggeri, pilgrimsrejser m.m., ja faktisk er ved at være det eneste, i hvert fald det vigtigste objekt for den anerkendte velgørenhed.

Ved siden af almissetystemet må også omtales den mere institutionelle side af den sociale forsyning, f.eks. den, der varetoges af klostrene; thi det er vist noget, der ligger i vor almenhistoriske bevidsthed, at »ingen hungrig forgæves bankede på klosterets port«, hvor vi så ved det fra?

Nu må man først og fremmest gøre sig klart, at hvad angår de gamle og langt de rigeste institutioner, de store landklostre, gælder det, at disse – bortset fra »almindelig næstekærlighed« – ikke specielt havde sociale opgaver på programmet. Derimod kan vi konstatere, at ikke få, men formentlig især de fattigere, sideløbende med deres religiøse specialer i ikke ringe udstrækning har virket som syge- og alderdomshjem, om ikke rent ud sagt var »livrenteanstalter«²², og for de mindre velaflagte nonneklostre har en sådan virksomhed formentlig ligefrem dannet eksistensgrundlaget, dvs. at der i høj grad var tale om forretning, som tilfældet klart var for johaniterne, der lejlighedsvis kunne

21. Hans de Hofman: *Fundationer I-X* (Kbh. 1755–65).

22. Jfr. H. J. Helms: *Næstved St. Peders Kloster* (Næstved 1940) s. 291: »Om Skovkloster som Alderdomshjem, Forsikrings-, Livrenteanstalt foreligger der fyldige Oplysninger«.

have svært ved at få pensionærerne til at forstå, at de som gæster ikke burde blande sig i klosterets drift og ordnens indre anliggender.²³

Selvfølgelig er der også under et sådant system faldet noget af til fattigfolk i senmiddelalderen; thi det konstaterer vi takket være systemets fortsættelse længe efter reformationen, hvor f.eks. lensmanden («prioren») på Antvorskov (dvs. et tidligere johaniterkloster) 1552 klagede over, at vejfarende udgjorde en stor økonomisk byrde, da disse fra gammel tid havde været vant til at benytte klosteret som (gratis?) herberg.²⁴ Og i regnskaberne for flere sjællandske klostre optræder gang på gang bespisning af fattige, omend sjældent i et sådant omfang som Sorø kloster endnu i 17. årh., hvor der i krigsårene 1641–44 bespistes fra 600 til 1100 årligt.²⁵ Men at der her (ligesom også længe på Antvorskov) specielt bespistes 12 fattige, som ydermere fik sko skærtorsdag, lader ane resterne af en rituel påskeceremoni, hvor disse udvalgte (og formentlig renvaskede) fattige bespises og fodvaskes, dvs. egentlig social forsorg tør man næppe kalde det.²⁶

Der ud over fandtes dog middelalderen igennem en lang række institutioner, der specielt havde sociale formål. Og selv om tiggerklostrene fortrinsvis samlede ind til sig selv, stiftede f.eks. karmeliterne i Helsingør et betydeligt hospital. Såvel helligåndshuse og klostre som duebrødregårde og ikke mindst St. Jørgensgårde m.fl. spitaler må tid efter anden have haft social betydning, og at dette havde offentlighedens bevågenhed, kan vel aflæses af den sympati, som blev netop Helligåndsortnen til del, idet denne fik en betydelig fremgang i senmiddelalderen med oprettelsen af hele otte klostre på et halvhundredede år.²⁷

Specielt hvad disse institutioner angår, mærker vi ved senmiddelalderens slutning en anden tendens før og til dels uafhængig af reformationen, en art »sekularisering« eller, hvad man nu skal kalde bystyrets stedse mere udtalte ønske om at få hånd i hanke med de i byen værende milde stiftelser. Beteg-

23. Jfr. O. Nielsen: *Dueholms Diplomatarium* (Kbh. 1872), f.eks. Indledn. s. VII og s. XIII f.

24. Indkomne breve til Da. Kanc. 17. nov. 1552 (cit. i Thomas Hatt Olsen: *The Priory of Dacia in the Order of Saint John of Jerusalem* (*Annales de L'Ordre souverain militaire de Malta* 1960: IV s. 28).

25. Sorø, Klosteret, Skolen. Akademiet gennem tiderne I (Kbh. 1923) s. 350 f. Også udspisningsregistre for Ringsted Kloster viser endnu 1576/77, at der blev »givne i Guds navn for porten« 20–30 måltider ugentligt (C. Rise Hansen: *Hoveriet på Ringsted Kloster* s. XIX); men formentlig i takt med lensrevisionens påpasselighed indskrænkedes denne bespisning i de følgende år, jfr. at Herlufsholms skoles regnskaber 1585/86 alene anfører indkøb af brød og smør til jul og påske til bespisning af et mindre antal fattige (Merete Dahlerup: *Herlufsholms frie Skoles regnskab 1585/86* s. 74). Ifølge Helms op. cit. s. 290 (fodnoten), der dog ikke skelner imellem hoverigørende bønder og egentlige fattige, fortsatte denne storslåede gæstfrihed som på Sorø ned i 17. årh.

26. Sorø, op. cit. s. 350.

27. Lindbæk og Stemann: *De danske Helligaandsklostre* (Kbh. 1906).

nende nok er det et godt stykke tid før reformationen, at vi ser Claus Denne i gang med at bygge »kommunale« hospitaler for fattigfolk uden om de traditionelle ordner, men i bedste forståelse med de kirkelige myndigheder, med St. Anne som patron og med almissetystemet som økonomisk basis.²⁸

Netop Claus Dennes virke kan ikke forklares blot med en henvisning til, at det vist var borgernes og bystyrets voksende selvfølelse, der fik dem til – foreløbig inden for den gamle kirkeorganisations rammer – at kræve »medbestemmelsesret«. Noget af forklaringen ligger for mig snarere i, hvad man kunne kalde senmiddelalderkirkens »affeudalisering«. Nu har alle institutioner, kirkelige som verdslige, deres eget liv med opblomstring, vækst og derpå desværre ofte forfald; ikke mindst i senmiddelalderen konstaterer vi grundlagets, det kirkelige beneficientsystems skyggesider, netop hvad angår »de milde stiftelser«, idet disse i stigende grad gaves i en værdig persons *forsvar* eller forlening, dvs. at besidderen i praksis kunne skalte og valte med institutionen og dens midler, blot et vist (evt. ligefrem i lensbrevet fikseret) antal trængende underholdtes.²⁹

Selvfølgelig skal vi ikke dømme samtiden udelukkende på Poul Helgesens bitre udtalelser: at hospitalerne alene var til forstanderens fordel, at tryglerne var professionelle indsamlere, der arbejdede på provisionsbasis, eller at forstanderne ofte foretrak at indtage velhavere (som paying guests) i stedet for syge og trængende³⁰; men efter beneficientsystemets idé gjaldt det jo netop for embedsindehaveren at gøre sig godset så nyttigt som muligt. Et slående eksempel herpå har vi i Roskilde, hvis ældgamle duebrødre-stiftelse vist var gået rent i forfald, da konge og biskop 1478 reorganiserede den. Tidligere havde den været en selvstændig institution, omend under domkapitlets tilsyn; nu blev stiftelsen til et præbende, dvs. en kanniks indtægt, og kun som et relik, næsten et minde om dens oprindelse, pålagdes det dog kanniken af det gode embede at

28. Jfr. hertil genrejsningsfundatsen af 1524 (Kong Frederik I's danske Registranter s. 57).

29. Man kan f.eks. sammenligne det lensbrev af 1526 (Da. Mag. 1 rk. VI s. 9), hvormed Frederik I overdrog St. Jørgens hospital uden for Kolding til kancellisekretær, ærkedegne i Århus Jesper Brochmann (at nyde og beholde sin livstid – med al sin rente og tilliggelse – dog med så skel, at han skal opholde messer og guds tjeneste og gøre og give fattige, syge, spedalske mennesker provant rettighed og livs nødtørft, som de pleje at fange efter gammel sædvane) med det nye livsbrev af 1541 (Da. Kancelliregistranter s. 205f.), hvorved en Koldingborger forpligtede sig til at holde så mange syge mennesker, som renten mest kan tåle, og anvende al indtægten til de syge menneskers nytte og behov. Han skal aflægge årligt regnskab, og findes det – han har søgt sin egen fordel og profit, skal han have forbrudt dette brev. Vigtigst til forståelse af forskellen er vel, at Jesper Brochmann som erstatning fik et mindre len (en hovedgård med 9 gårdsæder), og da den rente, han havde haft af Kolding hospital, var højere, skulle stiftslensmanden yderligere yde ham en læst korn om året (ib. s. 258).

30. Paulus Helic: Samlede Skrifter III (1933) f.eks. s. 16f. og s. 25ff., jfr. også s. 208f.

underholde fire fattige og to skolepeblinge.³¹

Om disse beneficiar, for ikke rent ud at sige: ben, stod der senmiddelalderen igennem en hård kamp, og den – ikke mindst gennem Skyum-Nielsens undersøgelse³² – velkendte strid mellem konge og bisper om forsvar for klostre og spitaler er i meget høj grad en konkurrence om, hvorvidt det skulle være en kongelig eller en biskoppelig protegé, der skulle nyde godt af at have institutionen i forlening. Særlig grelle eksempler kan naturligvis hentes fra St. Jørgensgårde; thi idet spedalskhed nu lykkeligvis var stærkt på retur, blev disse stiftelser på det nærmeste formålsløse, dvs. at de blev til særdeles lukrative præbender, hvis de da ikke henlagdes til andre formål, i så fald sjældent caritative, og ikke mindst en ny orden som karmeliterne var vist specielt bjærgsomme, når det drejede sig om at få fingrene i gamle spitaler.³³

I mangel af »kvantitative« undersøgelser må vi da foreløbig nøjes med at konkludere, at 1. en betydelig del af det »sociale« arbejde, der udførtes i klostrene, var »forretning«, idet fortrinsvis overklassens medlemmer indgav sig imod betaling, samt 2. at der tid efter anden indtrådte en vis slappelse i de caritative institutioners virke, som kunne nødvendiggøre reformer, hvorfor bystyret i stigende grad kræver hånd i hanke med forvaltningen, utvivlsomt som modvægt imod 4. den grasserende »feudalisering« af institutionerne, af hvilke en del, ikke mindst 5. spitaler (St. Jørgensgårde) som på det nærmeste formålsløse institutioner kunne overgå til andet brug som f.eks. basis for nye klostre (karmeliterhuse) eller som rene forleninger til f.eks. kgl. funktionærer.

For disse institutioner måtte reformationen selvfølgelig være en katastrofe, idet vi indledningsvis citerede den almindelige opfattelse, at kronen beslaglagde kirkens gods. Men hvor ofte denne påstand end gentages, bliver den dog dermed ikke rigtigere; thi enhver historiker ved jo udmærket godt, at kronens indstilling til de kirkelige midler i allerhøjeste grad var bestemt af, hvilket *formål* disse midler rent konkret var henlagt til.

31. Vidisse af 1547 (Da. Kancelliregistranter s. 370f., jfr. H. F. Rørdam: Monumenta 1. rk. I s. 490f.).

32. Skandia XXIII (1955–56).

33. Såvel karmeliterklosteret i Assens som Poul Helgesens kollegium i København var funderet over gamle spitaler (jfr. Kulturhistorisk Leksikon VIII sp. 299). Som Slagelse St. Jørgensgård i senmiddelalderen fortrinsvis havde lavadelige forstandere (Repertorium 2. rk. nr. 7376, 11190), jfr. det sikkert typiske lensbrev af 1530 (Frederik I's danske Registranter s. 257), måtte man ofte indskærpe visse elementære regler, således 1492 et forbud imod at indtage raske i Næstved St. Jørgensgård, bortset fra plejersker (Hofman op. cit. X s. 189), jfr. ligeledes det 1486 af biskop og by udstedte statut for Svendborg St. Jørgensgård (Samlinger til Fyens Historie og Topographie I (Odense 1859 s. 37f.), som på én gang søger at opnå et effektivt tilsyn og at undgå en egentlig bortforlening. Her fastlæses antallet af karske lemmer (som bl.a. skal varetage almisseindsamlingen) til 8.

Idet bispemagten rent politisk afskaffedes, overtoges det dermed herreløse gods af statsmagten; teologisk ophører messer og klosterliv at have betydning, hvorfor såvel alter- som klostergods med tiden går samme vej. Men da der stadig er brug for kirker og præster, gøres der ingen indgreb i sådant gods, og selv de nu temmelig overflødige domkapitler får lov til at fortsætte en rum tid. Følgelig kan vi altså ikke stille os tilfreds med en sådan flothed, at staten eksproprierede »kirkegodset«, men vi må undersøge, hvorledes »det offentlige« tog stilling til det de milde stiftelser tilhørende gods: blev stiftelserne nedlagt, bevarede de, ja benyttede man eventuelt lejligheden til at forøge og udvide deres virke?

Det kan vist ikke undre, at vi selvfølgelig kan finde eksempler på samtlige tre løsningsmuligheder, og i mangel af grundige og omfattende forarbejder kan jeg her blot opridsse den linie, som jeg finder, at regeringen gennem reformationen *søgte* at følge; om det så altid var med større eller mindre held, må fremtidige detailstudier vise.

I hvert fald forekommer det mig indisputabelt, at det var reformatorenes som Christian III's og hans regerings mål langt fra at nedlægge nogen caritativ institution tværtimod at udvide og forbedre disses virke. Men lige så klart er det, at disse fromme ønsker kun med vanskelighed lod sig gennemføre. At vi således i de første år efter reformationen hører så lidt om egentlig stiftelse eller blot udbygning af hospitaler m.m. skyldes ikke nødvendigvis en bestemt politisk negativ holdning, men bør først og fremmest ses på baggrund af rigets almindelige finansnød, herunder ikke blot borgerkrigens eftervirkninger og den enorme krigsgæld, men vist især, at man frem til 1544 var i krig med Europas stærkeste magt, kejseren.³⁴ I hvert fald på det kirkelige område er det tydeligt at se, i hvilken grad der umiddelbart efter Speyerfreden tages fat på at løse gejstlighedens økonomiske problemer, hvilke omsider gennem klemmebrevene 1555 fandt deres endelige løsning, dvs. omtrent samtidig med, at man ved oprettelsen af stiftshospitalerne (1558) søgte at opnå en varig ordning af disse problemer.

Men bag om disse »rammeordninger« kan vi helt tilbage til selve den ofte tumultuariske reformationstid få et ganske godt indblik i den *holdning*, som de ledende mænd indtog, vel at mærke når det økonomisk set var gør ligt.³⁵ Man har især bemærket de stormende optrin, der ledsagede nedlæggelsen af franciskanerklostrene, og specielt har historikerne lagt vægt på de overdragelser,

34. Om finansnøden jfr. Kr. Erslev: Konge og Lensmand, spec. s. 127f., Erik Arup op. cit. s. 537f. samt Astrid Friis: Kansler Johan Friis' første Aar (Scandia VII, 1934) s. 103ff. og samme: Rigsraadet og Statsfinanserne (H. T. 10. rk. VI, 1942) s. 6f.

35. Eksempler herpå i Troels Dahlerup: Sogn og Pastorat (Fra Viborg Amt 1956) s. 62f.

der sideløbende skete til ledende politikere som hr. Mogens Gøye eller Sjællands biskop hr. Joachim Rønnow, men ikke i samme grad observeret, hvor ofte disse nu formålsløse institutioners bygninger overdroges den pågældende købstad til gavn for fattige og syge.³⁶ Og specielt med hensyn til den tiggerorden, der havde netop social forsorg som sit hovedmål, nemlig helligåndsoverordenen, gælder det, at den – om ikke teologisk så dog institutionelt – red stormen af, og Ålborgs berømte helligåndskloster modtog således 1531 et kgl. protektorium. Da borgerne næppe nogetsteds havde til hensigt at storme disse formentlig gennem deres caritative virke populære institutioner, har værnebrevet snarest haft brod imod stiftsbiskoppen, fra hvem tiggerbrødrene kun sjældent havde godt at vente.³⁷

Men selvfølgelig nyttede det ikke meget, at kronen overlod en købstad et gammelt gråbrødrekloster, hvis ikke der fulgte midler med til finansiering af for sorgen. Og heldigvis gælder det, at netop med hensyn til disse institutioners gods har vi en hidtil overset kildegruppe, der klart viser os statsledelsens principielle politik. Netop i 1532, hvor Frederik I ivrigt understøttede af hr. Mogens Gøye arbejdede på at forandre tiggerklostre til hospitaler, ser vi af et kongebrev til det nyligt oprettede hospital i Køge³⁸, at der fandtes et særligt problem med det gamle, til messers afholdelse henlagte *altergods*, idet det var en standardformel i gavebrevene, at såfremt messerne ikke holdtes efter fundatsens lydelse, havde donators arvinger naturligvis ret til at kræve godset tilbage. Ikke statens ekspropriationsbestræbelser, men først og fremmest arvingernes holdning var det, som på reformationstiden truede de milde stiftelses eksistens. Og her i 1532 fastslog kongebrevet, at man i sand reformatorisk ånd havde forvandlet dette messegods til en anden form for gudstjeneste, nemlig henlagt det til fattiges og syges underhold!³⁹

Ved den endelige opgørelse i selve reformationslovgivningen turde man ikke gå så vidt, idet det – utvivlsomt mere juridisk korrekt – generelt bestemtes, at hvis formålet med en godsgave ikke mere eksisterede (hvilket i praksis især måtte gælde messegods), måtte gaven kunne tilbagesøges af givers lovlige arvinger, dog med den indskrænkning, at retten alene tilkom adelige, dvs. at købstadsgods, skænket af borgere, ikke var truet af denne bestemmelse. I de første år efter reformationen ser vi ikke mindst domkapitler og klostre afstå betydelige godsmængder til adelsmænd, der var så lykkelige at have orden i

36. Således 1532 i Trelleborg, Ystad, Halmstad, Køge, Næstved og Horsens (Frederik I's danske Registranter s. 300, 301, 323, 331, 332 og 337).

37. Ibid. s. 367, jfr. Lindbæk og Stemann op. cit. s. 223f. Om Viborgbispens holdning se ibid. s. 118.

38. Frederik I's danske Registranter s. 277.

39. Ibid. s. 331.

familiearkivet; men interessant nok argumenteres der i en rettertingsdom af 1537 for tilbagegivelsen af en gård til givers arvinger, at messerne er nedlagt »og ej samme gård er lagt til hospital eller nogen anden kristelig gudstjeneste«. ⁴⁰

Hospitalsgods var altså tilsyneladende undergivet en særstilling; ikke gennem speciel lovgivning, men takket være de mange retssager derom kan vi dokumentere en særlig domspraksis, der skilte dette gods ud fra den behandling, der ellers normalt blev herreløst altergods til del. I foråret 1537 var det kongelige retterting på sin store demonstrationsrejse nået frem til Ålborg, og her afsagdes en række principielt vigtige domme af afgørende betydning for de milde stiftelsers fremtid.

Den 20. april pådømmer rettertinget således en sag, hvor det stadigt fungerende Ålborg Helligåndsklosters forstander har indstævnet en væbner, fordi denne rent privat og på egen hånd har »reformeret« noget af hans familie skænket gods under henvisning til, at messerne jo var nedlagt. Men tværtimod hvad vi i og for sig kunne vente os af »Adelsvælden« tildømmes godset hospitalet, idet den stakkels væbner (hvis arkiv formentlig er gået op i luer under Clemensfejden) ikke kan bevise, at godset *udelukkende* er skænket til messer. ⁴¹

Og denne dom, der således i sådanne sager væltede bevisbyrden over på adelen, vakte øjensynligt stor opmærksomhed i Nordjylland, og 3. maj tropper en lang række adelige op, der er i samme situation, for at afvente resultatet af en principiel dom i et lignende anliggende. Og denne dom går da ud på, at såfremt giverens arving kan bevise, at det omstridte gods *udelukkende* er skænket til afholdelse af messer – hvilket normalt ville kræve, at pågældende havde sit genbrev, sin kvittering, i behold, hvad sikkert de færreste nordjyder havde efter Grevens fejde – har han ret til at reklamere og således ad rettens vej tilbage-søge godset. ⁴²

Ikke blot går regeringen således klart imod enhver form for selvtægt; men når det drejer sig om hospitalsgods, væltes bevisbyrden over på adelen. Og hertil kommer, hvad der vist i praksis var vigtigst, at den normale form for gavebreve til hospitaler i senmiddelalderen lød i denne retning, at godset gaves til »Helligåndshuset i Ålborg, til samme Helligånds kirkes og hus' bygning – at styrke med Guds hæder og gudstjeneste og fattige folks føde og klæder og ophold« ⁴³, hvilket i praksis utvivlsomt har betydet indstiftelse af messelæs-

40. Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid (udg. Troels Dahlerup, 1959) I s. 261.

41. Ibid. Is. 176.

42. Ibid. Is. 142f.

43. Jfr. f.eks. Lindbæk og Stemann op. cit., Diplomatarium nr. 66, nr. 84 og nr. 105.

ning; men nu sidder det kgl. retterting her i 1537 og gransker gavebrevet: der står jo »til fattiges underhold«, og når der spørges, om denne betingelse opfyldes, lyder svaret selvfølgelig positivt, hvorpå dommen fældes til fordel for stiftelsen.

Skønt vi således for tiden umiddelbart efter 1536 i høj grad savner den middelalderlige form for kilder, dvs. fundamentsbreve på milde stiftelser o. lign., kan vi takket være disse domme få et nok så godt indtryk af regeringens bevidsste politik, der klart og tydeligt gik ud på, at de institutioner, hvis hovedformål var socialt, skulle bevares, ja helst udbygges, vel at mærke så langt de anstrengte finanser tillod det. Og netop denne domspraksis var vel så behagelig, fordi den ikke kostede staten noget. Rent teoretisk kunne vi måske ligefrem argumentere for, at denne udvikling blev til de caritative institutioners fordel, idet messerne m.fl. de sociale formål uvedkommende forpligtelser nu afkastedes, således at *hele* institutionens virke kunne koncentreres om »sand kristelig gudstjeneste«, dvs. social forsorg. I hvert fald et enkelt eksempel i denne retning kan gives, nemlig det ovenomtalte Roskilde Duebrødrepræbende, hvis indehaver havde pligt til at underholde to skolepeblinge og fire fattige. Men i 1542 pålægges det en ny indehaver at underholde endnu to fattige under henvisning til, at messeforpligtelserne nu var bortfaldet, dvs. at messer ligefrem kunne konverteres til fattigforsorg.⁴⁴

Nok så vigtig blev vist i det lange løb beneficalvæsenets (altså »feudalsystemets«) ophør. Med bystyrelsernes deltagelse i tilsyn og ansvar var det nu ikke længere prælater, der nød institutionernes midler, blot med en præbendet påhvilende »prioritet« af et par fattige; men der indsattes borgerlige fattigforstandere, der med lav løn, under stadig kontrol og vel at mærke regnskabsaflæggelse *alene* havde omsorgen for de fattige at varetage.⁴⁵

På baggrund af ovenstående må jeg – i hvert fald foreløbig – konkludere, at den traditionelle opfattelse af reformationens katastrofale virkninger på det sociale område er lidet vel funderet. Skønt reformationen totalt ændrede den teoretiske begrundelse for almissetystemet, er der intet som helst, der tyder på, at almissetvæsenets omfang væsentligt skulle være blevet mindsket, og netop forsøget på at bringe det omsiggribende tiggeri under kontrol (»trang og værdighedskriteriet«) har tænkeligt kunnet bevirke, at den udbredte godgørelse fortrinsvis kom til at falde, hvor der virkelig var et socialt behov.

44. Da. Kancelliregistranter s. 257.

45. Jfr. det i note 44 anf. udnævnelsesbrev, der er formuleret på grundlag af Ribeartiklerne 1542 (stk. 18; se Rørdam: Danske Kirkelove I s. 203; specielt bestemmelsen om, at stiftelsen skal være forstanderens arving) og Kirkeordinansen af 1539 (ibid. s. 104ff.). Jfr. også ovf. note 29.

Netop med hensyn til kirkegodset er det slående at se, i hvilken grad Christian III og hans råder bevidst favoriserede de milde stiftelser, lejlighedsvis ligefrem på adelens bekostning. Og ikke mindst har »affeudaliseringen« og bystyrets deltagelse i kontrollen med de sociale institutioner kunnet betyde en effektivisering, hvilket formentlig også lå bag tanken om at sammenslutte de ofte små og gammeldags stiftelser til større og mere levedygtige enheder.⁴⁶

Hvad mente man da selv i 16. århundrede om dette spørgsmål. Ja, da Anders Sørensen Vedel siden skulle resumere den nye kirkeordning, sammenkrev han en § 8 således: »Hospitaler stiftes«. ⁴⁷ Og fra modsat hold udtrykte den bidske karmeliter Poul Helgesen sin forargelse, idet hans på adskillige punkter ret uretfærdige redegørelse for reformatorenes synspunkter bl.a. fastslog, at noget typisk luthersk var »at gøre hospital af kirker og klostre«. ⁴⁸

46. Om København 1538 se Da. Kancelliregistranter s. 75f., Roskilde 1570 se Kirkehist. Saml. 4 rk. VI s. 464f. og Slagelse ca. 1585 se O. Holmgaard: Slagelse Helligaandshus og Hospital (1935) s. 38 og s. 55f.

47. Rørdam: Monumenta 1. rk. I s. 199.

48. Ibid. 1. rk. I s. 128. Paulus Helie: Samlede Skrifter VI s. 172.